

του Μιχαήλ Χούλη, Θεολόγου

Καθώς προχωρούσαν μια μέρα στο δρόμο ο Ιησούς και οι μαθητές του, είδαν έναν άνθρωπο που είχε γεννηθεί τυφλός. Τον ρώτησαν οι μαθητές του: «Διδάσκαλε, ποιος αμάρτησε και γεννήθηκε αυτός τυφλός, ο ίδιος ή οι γονείς του;». Αυτό το είπαν γιατί τότε οι φτωχοί, οι άρρωστοι, οι παράλυτοι, οι τυφλοί και όσοι είχαν βαριά προβλήματα, είχαν διπλό 'σταυρό': Όχι μόνο πίστευε η κοινωνία πως ο Θεός τούς είχε τιμωρήσει για τα αμαρτήματα των γονέων ή τα δικά τους, αλλά βρίσκονταν στο θρησκευτικό και κοινωνικό περιθώριο βιώνοντας μια επίγεια κόλαση.

Ο Ιησούς απάντησε: «Ούτε αυτός αμάρτησε, ούτε οι γονείς του, αλλά για να φανερωθούν τα έργα του Θεού πάνω σ' αυτόν. Εγώ πρέπει να κάνω τα έργα εκείνου που με έστειλε, όσο είναι μέρα. Έρχεται νύχτα, οπότε κανείς δεν μπορεί να εργάζεται. Όσο βρίσκομαι στον κόσμο είμαι το φως του κόσμου». Όταν τα είπε αυτά, έφτυσε κάτω και έκανε πηλό από το σάλιο και άλειψε τον πηλό πάνω στα μάτια του τυφλού. Με το θαύμα που θα γίνει στη συνέχεια είναι σαν να διακηρύσσει προς όλους ότι ο ίδιος είναι ο Δημιουργός των ανθρώπων, αφού και τον Αδάμ έπλασε αλληγορικά από το χώμα της γης φτιάχνοντας πηλό. Και είπε στον τυφλό: «Πήγαινε πλύσου στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ», το οποίο σημαίνει 'απεσταλμένος'. Ο Χριστός επομένως είναι ο Απεσταλμένος του Θεού, είναι εκείνος που παρέχει το αληθινό φως στους ανθρώπους, αλλά και χορηγεί την αιώνια ζωή μέσω της αναστάσεώς Του. Εικονίζει μάλιστα η κολυμβήθρα του Σιλωάμ την αναγέννηση των ανθρώπων δια της Εκκλησίας και του Βαπτίσματος. Έφυγε ο άνθρωπος και πλύθηκε και ήρθε, έχοντας βρει το φως του. Ο Θεός θέλει να συνεργεί ο άνθρωπος στη σωτηρία του και η βούλησή του να στρέφεται προς το καλό. Γι' αυτό έστειλε τον τυφλό να πλυθεί, ώστε και η πίστη του να τονωθεί. Οι γείτονες λοιπόν, κι όσοι τον έβλεπαν προηγουμένως ότι ήταν τυφλός, έλεγαν: «Δεν είναι αυτός που καθόταν και ζητιάνευε;» Άλλοι έλεγαν ότι είναι αυτός, άλλοι ότι είναι κάποιος που του μοιάζει. Εκείνος έλεγε ότι εγώ είμαι. Ο ευαγγελιστής εδώ θέλει να τονίσει και επαληθεύσει ότι ήταν γνωστή σε όλους και για πολλά χρόνια η πάθηση του ανθρώπου και άρα ο Ιησούς θεραπεύει πραγματικά και μόνιμα.

Του έλεγαν λοιπόν: Πώς άνοιξαν τα μάτια σου; Εκείνος απάντησε και είπε: Ένας άνθρωπος, που λέγεται Ιησούς, έφτιαξε πηλό και τον άλειψε πάνω στα μάτια μου και μου είπε: Πήγαινε στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ και πλύσου. Και αφού πήγα και πλύθηκα βρήκα το φως μου. Του είπαν λοιπόν: 'Που είναι ο άνθρωπος εκείνος;' Λέει ο πρώην τυφλός: «Δεν ξέρω». Φαίνεται στα λόγια τους: (α) η περιφρόνηση πολλών Ιουδαίων για τον Χριστό, διότι αν και τον ήξεραν τον ονομάζουν «εκείνος», (β) η επιδερμική περιέργεια πολλών ανθρώπων και όχι η εσωτερική αναζήτηση για το πρόσωπό Του, που τελικά λυτρώνει και (γ) η άρνηση ορισμένων να απαγκιστρωθούν από το ασφαλές και λογικοκρατούμενο κοσμοείδωλο που έχουν ανεγείρει για τους εαυτούς τους, που συμπεριλαμβάνει μόνο τα κοσμικά και πρόσκαιρα και όχι τα θαύματα και την αλήθεια του Θεού.

Φέρνουν στους Φαρισαίους τον άλλοτε τυφλό. Και ήταν Σάββατο όταν έκανε τον πηλό ο Ιησούς και του άνοιξε τα μάτια. Πάλι λοιπόν τον ρωτούσαν οι Φαρισαίοι πώς

βρήκε το φως του. Και αυτός τους είπε: «Πηλό μου έβαλε στα μάτια μου και πλύθηκα και βλέπω». Έλεγαν λοιπόν μερικοί από τους Φαρισαίους: «Αυτός ο άνθρωπος δεν είναι από το Θεό, γιατί δεν τηρεί την αργία του Σαββάτου». Ούτε πηλό μάλιστα δεν επιτρεπόταν να φτιάξει κανείς την ημέρα του Σαββάτου. Αθεράπευτη τυπολατρία επικρατούσε στη συνείδησή τους, αφού με τον ίδιο τρόπο αντιμετώπιζαν τα πράγματα και σε άλλα θαύματα του Ιησού, όπως στη θεραπεία λ.χ. του ανθρώπου με το παράλυτο χέρι στη Συναγωγή, την ημέρα του Σαββάτου (Μάρκ. 3,1-6). Η πρόταξη όμως των τύπων εις βάρος του νοήματος και της ουσίας είναι αρρώστια πνευματική και χρήζει θεραπείας. Διότι το πνεύμα έτσι φυγαδεύεται και στη θέση του επικρατεί ένας στείρος ηθικισμός, χωρίς εσωτερικό περιεχόμενο και σύνδεση αγιοπνευματική με τη χάρη του Θεού. Άλλοι έλεγαν: 'Πώς είναι δυνατόν άνθρωπος αμαρτωλός να κάνει τέτοιες υπερφυσικές ενέργειες;' και μεγάλη διχογνωμία έγινε ανάμεσά τους, ώστε για άλλη μια φορά αποδεικνύονται αληθινά τα λόγια του αγίου Συμεών του Θεοδόχου, ο οποίος όταν πήρε στην αγκαλιά του το βρέφος Ιησούς, είπε τότε πως αυτός γεννήθηκε ως «σημείο αντιλεγόμενο» (συμφωνίας και διαφωνίας των ανθρώπων ως προς το ποιος είναι) και εις πτώση και ανάσταση πολλών εξ' αιτίας αυτού. Εξάλλου, λίγο πριν από το περιστατικό με τον τυφλό, το Ευαγγέλιο αναφέρει ότι επιχείρησε ο λαός να τον λιθοβολήσει γιατί αποκάλυψε ότι πριν γεννηθεί ο Αβραάμ υπήρχε αιώνια δοξασμένος (ως Θεός).

Λένε πάλι στον τυφλό: «Εσύ τι λες γι' αυτό; Ότι δηλαδή σου άνοιξε τους οφθαλμούς;» Ο άνθρωπος είπε ότι θεωρεί τον Χριστό προφήτη. Μόλις άκουσαν οι Φαρισαίοι ότι θεωρεί τον Ιησού προφήτη, άρχισαν να αμφισβητούν ότι ήταν πράγματι τυφλός. Φώναξαν τότε τους γονείς του και τους ρώτησαν αν είναι αυτός ο γιος τους που λένε πως ήταν τυφλός. «Πώς τώρα λοιπόν βλέπει;», τους ρώτησαν! Απάντησαν οι γονείς του και είπαν: «Γνωρίζουμε ότι αυτός είναι ο γιος μας και ότι γεννήθηκε τυφλός. Μα πώς τώρα βλέπει ή ποιος άνοιξε τα μάτια του, δεν ξέρουμε. Άλλωστε είναι ενήλικος και μπορεί μόνος του να σας πει για τον εαυτόν του». Αυτά τα είπαν από φόβο, αφού είχαν συμφωνήσει οι Ιουδαίοι να αποβάλουν από τη Συναγωγή εκείνους που ονόμαζαν μεσσία τον Ιησού. Και αυτό σήμαινε μαρτυρική ζωή. Διότι τους εκδιωχθέντες ούτε χαιρετούσαν οι άλλοι, ούτε τους μιλούσαν. Και είχαν και άλλα κοινωνικά προβλήματα, στους ψυχρούς πλέον τρόπους συναλλαγών και στα δικαστήρια, όπου η γνώμη τους δεν μετρούσε.

Φώναξαν λοιπόν για δεύτερη φορά τον πρώην τυφλό και του είπαν: «Δόξασε τον Θεό. Εμείς γνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος αυτός (ο Ιησούς) είναι αμαρτωλός». Απάντησε εκείνος και είπε: «Αν είναι αμαρτωλός δεν το ξέρω. Ένα όμως ξέρω: Το ότι αν και ήμουν τυφλός, τώρα βλέπω». Και του ξαναείπαν: Τι σου έκανε; Πώς σου άνοιξε τα μάτια; Τους απάντησε: «Σας το έχω κιόλας πει, μα δεν με ακούσατε. Γιατί θέλετε να το ξανακούσετε; Μήπως θέλετε κι εσείς να γίνετε μαθητές του;» Τους ειρωνεύεται βέβαια στο σημείο αυτό, γιατί αφενός τον κούρασαν με την υποκριτική στάση και τα προσχηματικά λόγια τους και αφετέρου γιατί ο άλλοτε τυφλός είχε δεχθεί ως θείο δώρο την ίασή του και είχε πιστέψει ήδη στον Χριστό. Του μίλησαν προσβλητικά τότε και είπαν: «Εσύ είσαι μαθητής εκείνου, εμείς όμως είμαστε μαθητές του Μωυσή. Και γνωρίζουμε ότι ο Θεός μίλησε στον Μωυσή. Ενώ γι' αυτόν δεν γνωρίζουμε από πού κατάγεται». Ο Χριστός είχε φυσικά πει ότι αν οι

Ιουδαίοι ήταν αυθεντικοί μαθητές του Μωυσή θα είχαν αναγνωρίσει τη θεότητά Του, αφού ο Μωυσής για τον Χριστό μίλησε. Απάντησε ο άνθρωπος και τους είπε: «Εδώ είναι το παράξενο, ότι εσείς δεν ξέρετε από πού είναι, κι όμως μου άνοιξε τα μάτια. Και γνωρίζουμε πως ο Θεός δεν ακούει αμαρτωλούς, αλλά αν κάποιος είναι θεοσεβής και κάνει το θέλημά Του, αυτόν ακούει». Πώς θα επέτρεπε δηλαδή ο Θεός σε έναν αμαρτωλό, τους επισημαίνει ο άλλοτε τυφλός, να κάνει τόσο μεγάλα θαύματα; Ποτέ ξανά δεν ακούστηκε ότι κάποιος άνοιξε μάτια γεννημένου τυφλού. «Αν δεν ήταν αυτός από τον Θεό, δεν θα μπορούσε να κάνει τίποτα», κατέληξε. Επομένως, αφού κάνει μοναδικά θαύματα είναι ο Υιός του Θεού. Του απάντησαν έντονα και του είπαν: «Εσύ γεννήθηκες ολόκληρος μέσα στην αμαρτία και θα μας κάνεις και μάθημα;» Και τον έδιωξαν έξω. Όταν δηλαδή δεν κατάφεραν να διαστρέψουν την αλήθεια με τα λόγια τους, προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν βία, που είναι χαρακτηριστικό της ανασφάλειας και της σπασμωδικής αντιπνευματικής συμπεριφοράς διαφόρων ατόμων και ομάδων (παραθρησκευτικών, αθλητικών, πολιτικών κ.α.).

Είναι αλήθεια λοιπόν πως κάθε θαύμα που έκανε ο Ιησούς πρόσθετε και μια σταγόνα στο ποτήρι της αντιπάθειας των θρησκευτικών αρχών εναντίον Του. Μέχρις ότου, όταν το ποτήρι ξεχείλισε, τον οδήγησαν στον δια του σταυρού θάνατο. Αποδεικνύεται έμπρακτα, επιπλέον, πως μεγαλύτερο κακό από την σωματική τύφλωση είναι η πνευματική τύφλωση της απιστίας και ότι αυτό είναι αποτέλεσμα της αρνητικής θέλησης κάποιων ανθρώπων να στραφούν προς το Θεό, που δεν παύει με διάφορους τρόπους και αφορμές να τους καλεί. Ακόμη, ενώ ο τυφλός 'είδε' τον Θεό με τα εσωτερικά μάτια της πίστης, κάποιοι στη διάρκεια της ιστορίας, αν και λειτουργεί η όρασή τους, παραμένουν στην ουσία τυφλοί, διότι αρνούνται να αναγνωρίσουν τον χορηγό του ακτίστου φωτός, που είναι ο Κύριος Ιησούς.

Άκουσε ο Ιησούς ότι τον πέταξαν έξω (τον έκαναν δηλαδή 'αποσυνάγωγο', όπως προείπαμε) και όταν τον βρήκε του είπε: «Πιστεύεις στον Υιό του Θεού;» Εκείνος απάντησε και είπε: «Και ποιος είναι Κύριε για να πιστέψω σ' αυτόν;». «Καί τον έχεις δει, καί αυτός που σου μιλάει εκείνος είναι», αποκάλυψε για τον εαυτό του ο Ιησούς. Τότε ο θεραπευθείς τού είπε: «Πιστεύω Κύριε». Και τον προσκύνησε. Δεν άφησε δηλαδή τον άνθρωπο ο Ιησούς χωρίς επιβεβαίωση της παρουσίας Του, αλλά έψαξε και τον βρήκε, επειδή αφενός είδε τη μεγάλη πίστη του και τη μαρτυρία στους γύρω του για Εκείνον, και αφετέρου επειδή ο Θεός δεν εγκαταλείπει ποτέ τα πλάσματά Του, παρά μόνο επεμβαίνει, όποτε εκείνος κρίνει καλύτερα, «προς το συμφέρον της αιτήσεώς τους». Ένα σημαντικό μήνυμα εδώ είναι να μην ξεχνάμε το χρέος μας και προς τους άλλους. Να γινόμαστε δηλαδή θαρραλέοι ιεραπόστολοι με τις μικρές ή τις μεγάλες δυνάμεις μας, που ο Θεός πάντα χαρίζει και ενισχύει, όχι μόνο σε κατάλληλους αλλά και σε ακατάλληλους καιρούς (Ματθ. 5,11).

Απ' ότι φαίνεται στην παρούσα περικοπή τού κατά Ιωάννην Ευαγγελίου, υπάρχουν άνθρωποι –εδώ εκπροσωπούνται από τους Φαρισαίους- που όχι μόνο δεν θέλουν να έχουν καμία σχέση με την αλήθεια, αλλά και διαστρέφουν επίτηδες την αλήθεια για να παρασύρουν και άλλους στην πλάνη. Προτιμούν να διασπείρουν ψέματα και κινούνται αρνητικά απέναντι στο Θεό. Ενοχλούνται από το φως και προτιμούν το

σκοτάδι. Προσπαθούν μάλιστα να προσαρμόσουν την ιστορική αλήθεια προς την ιδεολογία τους (με συνεντεύξεις, δια του διαδικτύου, και με συγγραφή βιβλίων), να απορρίψουν ορθολογιστικά ή να ανακαλύψουν δήθεν αντιφάσεις στα θαύματα του Χριστού, παρά να παραδεχθούν το θαύμα ότι προέρχεται εκ Θεού. Όσοι εν γνώσει τους, και αμετανοήτως βέβαιοι, παρασέρνουν τους άλλους στην πνευματική καταστροφή θα κληρονομήσουν το πυρ το άσβεστο και αιώνιο. Για εκείνους όμως που από άγνοια τα φάυλα πράττουν, δίνει ο Θεός πολλές ευκαιρίες, ανώδυνες και επώδυνες, μήπως και μετανοήσουν και σωθούν.

Γιατί όμως ορισμένοι άνθρωποι βρίσκονται σε μεγάλη δυσκολία όταν βρεθούν αντιμέτωποι με την αλήθεια; Διότι πιστεύουν υπερβολικά στον εαυτό τους, στις απόψεις τους, στην αξία τους. Αυτό-ειδωλοποιούνται και αρνούνται τον πραγματικό Θεό. Ίσως κάποιοι μάλιστα να νομίζουν ότι πιστεύουν, αλλά η πίστη τους δεν είναι παρά προέκταση της ασφάλειάς τους στο υπερέραν και όχι κάτι το αληθινό. Στερούνται φυσικά την ταπείνωση και την γνήσια μετάνοια, αφού νιώθουν ανώτεροι από τους άλλους. Θεωρούν ότι έχουν στο τσεπάκι τον Θεό, ζουν ψευδώς ως αυτόφωτοι, και αρνούνται το φως το αληθινό 'το ερχόμενο εις τον κόσμον φωτίσαι πάντα άνθρωπον'. Ακόμη και αν περάσουν από τον ναό εν ώρα Λειτουργίας, δεν κατανοούν αμέσως μετά τη Θεία Κοινωνία τα λόγια των ψαλμών: «Είδομεν το φως το αληθινόν, ελάβομεν Πνεύμα επουράνιον, εύρομεν πίστιν αληθή, αδιαίρετον Τριάδα προσκυνούντες. Αύτη γαρ ημάς έσωσεν».

Ως συμπεράσματα, ακόμη, από την μικρή ανάλυση της περικοπής που επιχειρήσαμε, μπορούν να εξαχθούν τα κάτωθι:

(α) «Εγώ, που μιλάω αυτή τη στιγμή μαζί σου, είμαι ο Υιός του Θεού» αποκαλύπτει ο Χριστός, όχι μόνο προσωπικά σε όσους έχουν τις υγιείς προϋποθέσεις, αλλά και στην Εκκλησία Του δια των μυστηρίων και της αγιαστικής ζωής. Ο Χριστός είναι η κρίση της κρίσεως των ανθρώπων. Αυτός είναι το Α και το Ω, η Αρχή και το Τέλος. Στο εξής, όλοι οι άνθρωποι κρίνονται αναφορικά με τη στάση τους απέναντι στο πρόσωπο του Κυρίου. Ο ίδιος δεν κρίνει κανέναν, αλλά οι άνθρωποι είναι εκείνοι που κρίνονται, ανάλογα με τη ζωή τους και την αγάπη ή όχι, που δείχνουν όσο ζουν. Ο Κύριος φανερώνεται σε όσους θέλουν να τον πιστέψουν, παραμένουν 'πτωχοί τω πνεύματι', και βιώνουν την εσωτερική τους ανέχεια και ψυχική τυφλότητα, όχι την υποτιθέμενη μοναδική υπεροχή τους. Αυτοί είναι όσοι βρίσκονται στα πρόθυρα της αποκαλυφθείσας αλήθειας Του, αν κρατούν βέβαιοι ανοικτά τα ψυχικά τους μάτια και ζουν μονίμως εν εγρηγόρσει.

(β) Ο πόνος και η θλίψη δεν αποτελούν πάντα αρνητικές καταστάσεις, αλλά έναρξη ή πορεία προς την αγιότητα, αν ο άνθρωπος γνωρίζει να προσφέρει τις θλίψεις του στον Θεό με υπομονή, όπως έπραττε ο συγκεκριμένος τυφλός του Ευαγγελίου. Αλληγορικά, μας το διδάσκει αυτό η φύση, όσον αφορά στο κλάδεμα και στο όργωμα της γης. Εκεί τα δέντρα μικραίνουν προς στιγμήν και η γη ανασκάπτεται, αλλά στο τέλος τα αποτελέσματα είναι θετικά. Το ίδιο συμβαίνει και στην εγχείρηση των ασθενών προκειμένου να ξαναβρούν την υγεία τους, ή και στην παιδαγωγική τιμωρία που επιβάλλεται στους μαθητές, με την οποία διορθώνεται ο χαρακτήρας τους. «Ο Θεός παιδεύει (πάντα) επί το συμφέρον», αναφέρει ο

απόστολος Παύλος (Εβρ. 12,10), και πάλι γράφει: «Είμαστε βέβαιοι ότι, αν αγαπά κανείς το Θεό, ο Θεός κάνει τα πάντα να συντελούν στο καλό του» (Ρωμ. 8,28), αλλά «και το Πνεύμα έρχεται βοηθός στις αδυναμίες μας» (Ρωμ. 8,26). Οι απλοί άνθρωποι βιώνουν τα λόγια αυτά στην πράξη. Διαφορετικά δεν βρίσκει νόημα κανείς στη ζωή και δεν υποφέρονται οι δυσκολίες και στενοχώριες.

(γ) Ο Θεός δεν κρίνει κανέναν προσωπολατρικά, δεν συμπαθεί και αντιπαθεί με ανθρώπινες αδυναμίες και δεν τιμωρεί και χορηγεί τα καλά ανάλογα με το ποιόν του κάθε ανθρώπου. Είναι πέραν του καλού και του κακού ως ηθικές κατηγορίες, διότι είναι άγιος. Δεν είναι επιπλέον δεσμευμένος σε άτεγκτους νόμους για να ενεργεί σαν τυραννική εξουσία. Αγαπάει μόνο και προσφέρει θεραπεία δια της μυστηριακής ζωής. Όμως, βιώνοντας ή βλέποντας το κακό, και δια των θαυμάτων ή της άδοξης πίστης, μπορεί ο κάθε άνθρωπος να μεταμεληθεί και να στραφεί προς το έλεος και την παρηγοριά του Θεού. Ουδέν κακόν επομένως αμιγές καλού.

(δ) Υπάρχουν άνθρωποι που δεν κρατούν καμία στάση απέναντι του Χριστού, όπως οι γονείς του άλλοτε τυφλού. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις, οι άνθρωποι τοποθετούνται θετικά ή αρνητικά απέναντί Του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το θάμβος από τις επιστημονικές και τεχνολογικές ικανότητες του σύγχρονου ανθρώπου, οδήγησε κάποιους στην αίσθηση αυτοθέωσης και στην καταστρεπτική για την τελειοποίηση του ανθρώπου απόρριψη της υπέρξεως του Θεού. Η άρνηση ορισμένων εξελίσσεται σε πόλεμο κατά του Χριστιανισμού και των πιστών. Έτσι, οι πιστοί π.χ. βίωσαν και βιώνουν διωγμούς, εξορίες και μαρτύρια, ο πατέρας της Αγίας Βαρβάρας έγινε και ο φονιάς της, νέος αυτοκτόνησε γιατί τον πίεζαν να μην στρέφεται προς το Θεό (δες στο βιβλίο: 'Πώς σκότωσα το παιδί μου') και μια γυναίκα έπεσε σε μεγάλη κατάθλιψη γιατί ο σύζυγος της απαγόρευσε να θρησκεύει (δες στο βιβλίο: 'Όχι ιερέυς μεταξύ μας'). Τα υπαρξιακά και θεολογικά θέματα είναι λοιπόν πολύ λεπτά και απαιτείται ο πρέπων σεβασμός προς την πίστη του άλλου. Όχι η βία ή ο εξαναγκασμός.

Ο γνωστός ψυχίατρος Γιούγκ διέγνωσε ότι η πίστη είναι φάρμακο κατά του άγχους και η βαθειά πίστη πραγματικά δίνει φτερά και ανυψώνει τον ευλαβή άνθρωπο. Ο Χριστός παρέχει το φως το αληθινό, που φωτίζει το πνευματικό και υπαρξιακό μας αδιέξοδο, προσφέρει έξοδο από τον ναρκισσισμό του σύγχρονου ανθρώπου και ψυχοσωματική ανάπαυση. Προϋπόθεση είναι να τον δεχθούμε ως Λυτρωτή, να επιτρέψουμε στη χάρη Του να κατασκηνώσει μέσα μας και να ζούμε εν ταπεινώσει και μετανοία την καθημερινή μας ζωή.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ:

Κυριακοδρόμιο, εκδ. 'Άρτος Ζωής', Αθ. 2011

Κων/νου Γρηγοριάδη, 'Λόγος και ύπαρξη', τ. α', έκδ. β', εκδ. 'Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος', Μήλεσι Αττικής, Αθ. 2001

Νικολάου Νευράκη, 'Ο Χριστός και ο καινούριος κόσμος του Θεού', Αθ. 1989

Σταύρου Φωτίου, 'Ορθόδοξα μηνύματα', εκδ. Γρηγόρης, Αθ. 2000

Τιμοθέου Κιλίφη, αρχιμ. 'Τα τέσσερα Ευαγγέλια και Πράξεις αποστόλων', α' τόμος, 4η έκδ., Αθήνα